

Andrzej Groth

Wydział Nauk Społecznych, Gdańska Szkoła Wyższa

Władze, finanse i ludność małych miast pomorskich w początkach panowania pruskiego¹

Streszczenie

W wyniku I rozbioru Polski Prusy Królewskie wraz z województwem pomorskim we wrześniu 1772 r. dostały się pod panowanie pruskie, z których utworzono nową prowincję — Prusy Zachodnie. Jednym z pierwszych posunięć władz pruskich było wprowadzenie nowej administracji. Najwyższą władzą prowincji była zlokalizowana w Kwidzynie Kamera Wojny i Domen, która sprawowała, poprzez utworzone okręgi podatkowe, nadzór nad miastami. Na czele okręgu podatkowego stał radca podatkowy, który nadzorował kasę miejską, rzemiosło, a także troszczył się o rozwój gospodarczy miast i podniesienie ich możliwości podatkowych. Podporządkowanie miast Kamerze oznaczało likwidację ich samorządu i autonomii i poddanie ich silnej kontroli państwowej. Na mocy „Rozporządzenia dla miast królewskich (oprócz Elbląga)” z 13.09.1773 r. wprowadzono w miejsce samorządów — mianowane przez władze pruskie — magistraty. Na czele ich stali urzędnicy państwowi — burmistrzowie. Ponadto w skład magistratu wchodził — również przez mianowanie — kamlarz (odpowiedzialny za finanse miejskie), pisarz i jeden rajca. Do kompetencji magistratu należały sprawy prawnoustrojowe miasta, finanse, gospodarcze, nadzór nad szkołami, szpitalami, kościołami, mianowanie duchownych i nauczycieli protestanckich, sprawy związane z porządkiem i bezpieczeństwem publicznym oraz wymiar sprawiedliwości. Obok wymienionych najważniejszych godności w interesujących nas miastach, istniały również urzędy i funkcje obejmujące poszczególne gałęzie administracji i gospodarki miejskiej, których liczba w poszczególnych miastach była różna, zależna od wielkości miasta i jego funkcji gospodarczych. Po przejściu przez miasta Prusy miasta wraz z autonomią straciły również samodzielność finansową. Kamlarz miejski zobowiązany był do opracowania preliminarza budżetowego, który mógł być realizowany dopiero po uzyskaniu akceptacji urzędników Kamery. Na wydatkowanie każdej, nawet najmniejszej sumy, musiano uzyskać zgodę władz zwierzchnich. Analiza struktury budżetów omawianych miast wskazuje, iż ich dochody były niewielkie i pochłaniane były przede wszystkim przez płace urzędników oraz obsługę zadłużenia. Na poważniejsze inwestycje czy remonty nie wystarczało środków. Można było je podjąć jedynie w przypadku skumulowania nadwyżek budżetowych lub uzyskania subwencji rządowych. Analizowane miasta w latach 70. XVIII stulecia liczyły od 460 do 1750 mieszkańców.

Słowa kluczowe

Prusy Zachodnie, miasta, ludność, władze miejskie, finanse

¹ Artykuł dotyczy małych miast, które w czasach Rzeczypospolitej wchodziły w skład województwa pomorskiego.

Authorities, finances, and citizens of Pomerania towns at the onset of the Prussian period

Abstract

As the result of the First Partition of Poland, the Royal Prussia with the Pomeranian voivodeship fell under the Prussian reign in September 1772, and subsequently was made into a new province — the West Prussia. One of the first decisions of the Prussian authorities was the introduction of new administration. The province's highest authority was the Kwidzyn Chamber of War and Domains who ruled over the cities via tax districts. The head of each of the tax districts was a tax official who controlled the city finances and craft, and took care of the economic development of the cities and raising their fiscal capabilities. The Chamber's rule over the cities meant the dissolution of the respective local governments and autonomy, together with the introduction of strong national rule. On the basis of the "Bylaw for the royal cities (with the exception of Elbląg)" of September 13, 1773, magistrates, nominated by the Prussian authorities, replaced local authorities. These were headed by national officers, mayors. The magistrate additionally consisted of a treasurer ("kamlarz"), responsible for the city's finances, a writer, and one advisor, all also nominated. The magistrate's competences were related to the city's law system, financial, and economic issues, oversight of education, hospitals, churches, appointment of Protestant clergy and teachers, matters related to the public order and safety, as well as execution of law. Apart from the mentioned top posts in the cities under our scrutiny, there were also posts and institutions for the individual branches of the city's administration and economy, whose number differed across cities, depending on the cities' size and economic functions. After having been taken into Prussian custody, the cities, along with their autonomy, lost their financial independence. The city's treasurer was required to prepare a preliminary budget, which could be put into practice only upon the approval of the chamber's officials. The spending of any, even petty, sum of money, was possible following the positive opinion of the governing powers. The analysis of the budget structure of the cities under scrutiny shows that their income was low and spendings consisted mostly of the salaries of the officials and debt management. Serious investments or renovations did not fit into the budget and could only be undertaken in case of accumulating budget surpluses or receiving government funding. The population of the analysed cities in the 1870s was between 460 and 1750.

Keywords

West Prussia, cities, citizens, city authorities, finances

Po podpisaniu traktatu rozbiorowego (5 sierpnia 1772 r.) pruska administracja na polecenie Fryderyka II natychmiast przystąpiła do wprowadzania w życie traktatowych postanowień. Dnia 13 września 1772 r. pruska komisja do formalnego przejęcia władzy, złożona z cywilnych urzędników, w asyście wojskowej przekroczyła granice północnej części Rzeczypospolitej. Tu podzieliwszy się na podkomisje działające w różnych rejonach, dokonała aktu przejęcia władzy. Aneksja odbywała się według jednolitego schematu. Rozlepiano lub odczytywano patent królewski mówiący o zaborze Prus Królewskich, zajmowano dotychczasowe urzędy oraz pieczętowano kasy i archiwa. Przejęcie ziem województwa pomorskiego nastąpiło w dniach 13–23 września 1772 roku².

Jednym z pierwszych posunięć władz pruskich było wprowadzenie nowej administracji. Najwyższą władzą w prowincji była zlokalizowana w Kwidzynie Kamera Wojny i Domen. Był to organ kolegialny, zarządzający aparatem administracyjnym Prus Zachodnich, dobrami państwowymi (domenami), sprawami wojskowymi, podatkami

²M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grosse*, Bd. 2, Leipzig 1909, s. 551–558.

i niektórymi działami sądownictwa. Kamera sprawowała także nadzór nad miastami. W tym celu podzielona była na cztery okręgi podatkowe: kwidzyńsko-malborski, chełmińsko-michałowski, chojnicki i tczewsko-starogardzki. Okręg chojnicki obejmował miasta: Chojnice, Tucholę, Świecie, Biały Bór, Czarne, Człuchów i Lędyczek; tczewsko-starogardzki: Tczew, Puck, Wejherowo, Starogard, Nowe, Skarszewy, Kościerzynę i Tczew. Na czele okręgu podatkowego stał radca podatkowy (*Steuerrat*). Do jego obowiązków należał nadzór nad kasą miejską, handlem i rzemiosłem, troska o rozwój gospodarczy miast i podnoszenie ich możliwości podatkowych.

Podporządkowanie miast Kamerze oznaczało likwidację dawnego samorządu i autonomii i podanie ich silnej kontroli państwowej.

W Geheimes Statsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie zachowały się odpowiedzi na 61 pytań — tzw. *Indaganda*, których udzieliły magistraty pomorskich miast w 1778 r. władzom pruskim. Zagadnienia, o które pytano, dotyczyły spraw istotnych dla miast: zarządzania, finansów, zabudowy, ludności i jej zajęć, opieki nad ubogimi, propinacji i ochrony przed pożarami. Jest to pierwszy tak szczegółowy opis przedstawiający wszystkie strony życia miast, które wcześniej nie wytworzyły takiej dokumentacji. Czynnikiem kontrolnym, mającym gwarantować pełność i poprawność informacji, był wspomniany już pruski urzędnik — radca podatkowy — współautor źródła. Statystyka zawarta w odpowiedziach dotyczy 1777 roku³.

Ludność

W tabeli 1 podano zaludnienie małych miast pomorskich pod koniec 1777 roku. Liczba ich mieszkańców wahała się od 446 (Lędyczek) do 1906 osób (Chojnice). Większość z miast (10) liczyła więcej niż 800 mieszkańców. Mniejszymi miastami były: Biały Bór, Człuchów, Tuchola, Lędyczek, Wejherowo i Kościerzyna. W stosunku do liczby mieszkańców w 1773 r. największy wzrost odnotowano w Lędyczku, Starogardzie, Skarszewach i Nowem; nieznacznie zmniejszyła się liczba ludności Czarnego i Białego Boru.

Liczbę mieszkańców omawianych miast kształtowały różne czynniki: napływ ludności z zewnątrz, napływ ludności wyznania mojżeszowego i trudno uchwytne w tym przypadku przyrost naturalny. Na przykład prawie 9% wzrost liczby mieszkańców Chojnic wiązał się m.in. z osiedleniem się urzędników i funkcjonariuszy pruskich w wyniku powstania tu urzędów związanych z nową funkcją Chojnic jako siedziby powiatu. Jednocześnie według relacji chojnickiego burmistrza — do 1777 r. przyjęto do prawa miejskiego przybyłych tu wraz rodzinami 6 rzemieślników.

Przypuszczać należy, że obserwowany wzrost liczby mieszkańców Starogardu i Tczewa wynikał również m.in. z faktu, iż miasta te były siedzibami władz powiatowych. Niemal 25% wzrost liczby mieszkańców Starogardu spowodowany

³ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin (cyt. dalej GStPK), II HA, Städte Sachen, Stadt Hammerstein, Varia, nr 4; Stadt Tuchel, Varia, nr 2; Stadt Neuenburg, Varia, nr 1; Stadt Pr. Friedland, Varia, nr 2; Stadt Putzig, Varia, nr 1; Stadt Schöneck, Varia, nr 2; Stadt Schlochau, Varia, nr 2; Stadt Schwetz, Varia, nr 2; Stadt Landeck, Varia, nr 2; Stadt Neustadt, Varia, nr 2; Stadt Behrendt, Varia, nr 2; Stadt Conitz, Varia, nr 7; Stadt Stargard, Varia, nr 5; Stadt Baldenburg, Varia, nr 4; Stadt Dirschau, Varia, nr 2; Stadt Mewe, Varia, nr 7.

był przede wszystkim ulokowaniem tu pięciu kompanii pułku fizylierów księcia von Hessen-Phillipstal. Pod koniec 1777 r. garnizon starogardzki wraz z członkami rodzin kadry zawodowej liczył 295 osób. Podobnie było w Gniewie. W mieście tym od 1774 r. stacjonował sztab i siedem kompanii wspomnianego pułku fizylierów⁴, wskutek czego, oraz w wyniku napływu ludności z zewnątrz, liczba jego mieszkańców pod koniec 1776 r. wzrosła do 1150 osób. Spadek liczby mieszkańców Gniewu w 1777 r. do 1107 osób — według relacji burmistrza miasta — spowodowany był spowolnieniem tu budownictwa mieszkalnego i odpływem fachowców i robotników dniówkowych na budowę fortyfikacji w Grudziądzu⁵.

Inny jest przykład Pucka. W 1773 r. miasto liczyło 810 mieszkańców, w 1776 r. — 846, a w 1777 r. — 816. Spadek ich liczby władze miejskie tłumaczyły opuszczeniem miasta przez część wcześniej przybyłych kolonistów, którzy nie znaleźli tu oczekiwanych możliwości zarobkowania oraz dużą umieralnością wśród dzieci, których dziesiątkowała ospa.

Z braku odpowiednich źródeł trudno wyjaśnić przyczyny szybkiego rozwoju ludnościowego Łędyczka i Skarszew. Być może liczba mieszkańców tych miast z 1773 r. została zaniżona. Na niedostatki pierwszych statystyk pruskich zwracał uwagę już A.C. Holsche⁶.

W czasach Rzeczypospolitej w omawianych miastach (poza Czluchowem) nie odnotowano ludności wyznania mojżeszowego. Wynikało to z faktu, iż Żydzi nie mieli prawa do stałego osiedlania się w Prusach Królewskich⁷. Na ziemiach zajętych przez Prusy w wyniku I rozbioru Polski wprowadzono jako obowiązujące „Generalne rozporządzenie żydowskie” (*General-Judenreglement*) z 17 kwietnia 1750 r. Zezwalało ono na stałe osiedlanie się w prowincji (w tym w miastach) Żydów, których majątek wynosił minimum 1000 reichstalarów. Prawo to także obejmowało jedno z ich dzieci. Żydzi ci mogli zatrudnić dożywotnio: pomocników, służbę, nauczycieli i duchownych. Pozostali, zwłaszcza ci, których majątek wynosił poniżej 100 reichstalarów, trudniący się handlem obnośnym i żebracy, zgodnie z rozkazem Fryderyka II z 15 listopada 1772 r. i 1 marca 1773 r., musieli opuścić Prusy do października 1773 r.⁸ Konsekwencją wprowadzenia w prowincji zachodniopruskiej wspomnianego rozporządzenia z 1750 r. było m.in. osiedlanie się ludności żydowskiej w miastach.

Jak wynika z tabeli 1 w większości z badanych miast mieszkali Żydzi, najliczniej w Czluchowie, gdzie stanowili prawie 1/5 ogółu mieszkańców. Wysoki odsetek ludności żydowskiej (ponad 12%) odnotowano w Czarnem. Warto przypomnieć, że w 1775 r. miasto to liczyło 900 mieszkańców. Na skutek wspomnianego rozkazu Fryderyka II — stwierdził burmistrz miasta — część Żydów musiała je opuścić, w konsekwencji tego liczba mieszkańców Czarnego zmalała do 846 osób.

⁴F. Kersten, *Die Garnisonsorte in Westpreussen, Netze-Distrikt und Kulmerland 1772–1806*, „Zeitschrift für Heereskunde”, 1984, nr 314/315, s. 132.

⁵GStPK, II HA, Städte Sachen, Stadt Mewe, Varia, nr 7, k. 15.

⁶A.C. Holsche, *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neupreussen*, Bd. III, Berlin 1807.

⁷Z.H. Nowak, *Dzieje Żydów w dawnej Rzeczypospolitej do roku 1772. Charakterystyka*, (w:) *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 136.

⁸M. Bär, *Westpreussen unter...*, Bd. I, s. 429.

Tabela 1.

Mieszkańcy małych miast pomorskich w 1777 roku

Miasto	Liczba mieszkańców												
	M		K		chl.		dz.		razem		sl. i cz.		Razem
	I	%	I	%	I	%	I	%	I	%	I	%	I
Czarne	170	20,1	204	24,1	184	168	352	41,6	352	41,6	120	14,2	846
Chojnice	381	20,0	416	21,8	355	384	739	38,8	739	38,8	370	19,4	1906
Biały Bór	140	22,1	136	21,5	146	142	288	45,4	288	45,4	70	11,0	634
Człuchów	150	25,1	138	23,1	155	120	275	46,1	275	46,1	34	5,7	597
Debrzno	275	21,1	330	25,3	263	248	511	39,1	511	39,1	190	14,5	1306
Lędyczek	100	22,4	113	25,3	102	87	189	42,4	189	42,4	44	9,9	446
Tuchola	105	21,6	118	24,3	113	104	217	44,6	217	44,6	46	9,5	486
Puck	165	20,2	202	24,8	162	165	327	40,1	327	40,1	122	14,9	816
Wejherowo	145	19,6	182	24,6	173	177	350	47,4	350	47,4	62	8,4	739
Kościerzyna	122	23,7	139	27,0	92	101	193	37,6	193	37,6	60	11,7	514
Skarszewy	b.d.		b.d.		b.d.	b.d.	b.d.		b.d.		b.d.		996
Starogard	b.d.		b.d.		b.d.	b.d.	b.d.		b.d.		b.d.		1494
Tczew	b.d.		b.d.		b.d.	b.d.	b.d.		b.d.		b.d.		1447
Gniew	b.d.		b.d.		b.d.	b.d.	b.d.		b.d.		b.d.		1107
Nowe	296	24,7	311	26,0	237	205	442	36,9	442	36,9	149	12,4	1198
Świecie	369	22,5	552	33,6	311	210	521	31,7	521	31,7	201	12,2	1643

Objaśnienie: M — mężczyźni, K — kobiety, D — dzieci, chl. — chłopcy, dz. — dziewczynki, sl. i cz. — służba i czeladź, I — liczba, a — w mieście mieszkali Żydzi, nie znamy jednak ich liczby, – (kreska) — zjawisko nie występuje, b.d. — brak danych.

Źródło: GSPK Berlin, II HA, Städte Sachen, Stadt Hammerstein, Varia, nr 4; Stadt Tuchel, Varia, nr 1; Stadt Pr. Friedland, Varia, nr 2; Stadt Neuenburg, Varia, nr 1; Stadt Putzig, Varia, nr 1; Stadt Schoeneck, Varia, nr 2; Stadt Schlochau, Varia, nr 2; Stadt Schwetz, Varia, nr 2; Stadt Landeck, Varia, nr 2; Stadt Neustadt, Varia, nr 2; Stadt Behrendt, Varia, nr 2; Stadt Conitz, Varia, nr 7; Stadt Stargard, Varia, nr 5; Stadt Baldenburg, Varia, nr 4; APGd., 506, 519.

W Kościerzynie pierwsi Żydzi osiedlili się w 1774 r., gdy z Człuchowa przybyła tu rodzina zamożnego kupca Caspra Gersona. Liczyła ona łącznie ze służbą 9 osób. Gerson zajmował się zaopatrywaniem kościerskich sukienników w wełnę oraz skupem i dalszą odsprzedażą wyprodukowanego przez nich sukna. W następnym roku zatrudnił on trzech pomocników handlowych oraz prywatnego nauczyciela. W 1775 r. osiedlił się w Kościerzynie kolejny kupiec żydowski Lewin Meyer; kościerska społeczność żydowska liczyła wówczas 25 osób⁹.

W strukturze ludności według płci występowała wśród osób dorosłych badanych miast (poza Białym Borem i Człuchowem) przewaga kobiet. Odsetek dzieci w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców poszczególnych miast kształtował się w granicach 36,9% (średnio 40,1%). Najwyższy odsetek dzieci w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców odnotowano w Wejherowie. Miastami młodymi w sensie demograficznym (40% dzieci) były także Czarne, Biały Bór, Człuchów, Lędyczek, Tuchola i Puck. Wśród dzieci przewaga płci męskiej występowała w Czarnem, Białym Borze, Człuchowie, Debrznie, Lędyczku, Tucholi, Nowem i Świeciu. Uwagę zwraca duża liczba czeladzi i służby — średnio 12% ogółu mieszkańców.

Warto przytoczyć uwagę pruskich radców podatkowych Bohlius a i Michalowskiego, iż w Nowem, Kościerzynie i Tucholi mieszkała wyłącznie ludność polska. W Tucholi — ubolewał radca — również członkowie magistratu nie znali języka niemieckiego.

Władze miejskie większości omawianych miast starały się objąć opieką najuboższych mieszkańców. Najbardziej rozwiniętą formę troski o byt ubogich odnotowano w Chojnicach, Debrznie, Tczewie i Gniewie. Funkcjonowały tam kasy ubogich, które gromadziły środki finansowe na utrzymanie szpitali i przytułków oraz pomoc dla ubogich. Na przykład w Chojnicach na fundusz kasy składały się odsetki od legat oraz wpływy z cotygodniowych kolekt w miejscowym kościele protestanckim i zbiórki pieniężnych przeprowadzanych w całym mieście. Uzyskane sumy przeznaczano na utrzymanie przytułku (szpitalika) oraz rozdzielano między ubogich niebędących pacjentami przytułku (*Gassen-Armen*). W 1777 r. dochody chojnickiej Kasy Chorych wynosiły 198 reichstalarów i 59 groszy; między ubogich — wskazanych przez magistrat — rozdzielono 173 reichstalary i 36 groszy. Ubogim czeladnikom, którzy nie znaleźli w mieście zatrudnienia, byłym żołnierzom inwalidom oraz na pochówki biedoty, przeznaczono 11 reichstalarów i 50 groszy¹⁰.

Podobnie zorganizowana była opieka nad ubogimi w Debrznie. Tu raz w tygodniu przeprowadzano zbiórkę pieniędzy na utrzymanie przytułku dla ubogich i schorowanych mieszkańców. Biednych, którzy nie byli pacjentami przytułku, wspomagano dzięki przeprowadzanym dwa razy w tygodniu kolektom w całym mieście. Zaplombowaną puszkę otwierano w obecności pastora i prowizora ubogich (*Armen Vorsteher*), a następnie zebraną kwotę dzielono między ubogich — według potrzeb ustalanych przez magistrat. Pastor i prowizor prowadzili rejestr wpływów i wydatków oraz składali władzom miasta sprawozdanie finansowe.

⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku (cyt. dalej APGd.), 506, nr 1215, k. 78.

¹⁰ APGd., 8, nr 207, s. 71.

Szpitala dla ubogich znajdowały się także w Świeciu (2), Wejherowie, Kościerzynie, Starogardzie, Tucholi i Człuchowie. Utrzymywały się one z odsetek od legat, dotacji z kasy miejskiej, korporacji rzemieślniczych oraz z dochodów z posiadanej roli i łąk (Świecie, Człuchów). W Nowem, Pucku, Skarszewach i Gniewie zbiórki pieniężne na rzecz ubogich przeprowadzano raz w miesiącu, częściej w Czarnem (2 razy w tygodniu), Tucholi (w każdą niedzielę) i Człuchowie (w każdą sobotę i w święta kościelne).

W Białym Borze i Lędyczku nie było zorganizowanych form opieki nad ubogimi, bowiem — jak stwierdził radca podatkowy — „mieszczanie sami nie mają”¹¹.

Władze miejskie

„Rozporządzenie dla miast królewskich (oprócz Elbląga)” z 13 września 1773 r. wprowadziło w miejsce zlikwidowanych samorządów mianowane przez władze wyższe magistraty. Na czele ich stali urzędnicy państwowi — burmistrzowie. W mniejszych miastach był to burmistrz do spraw policyjnych i burmistrz do spraw sądowych, bądź łączono te funkcje ze względów oszczędnościowych w ręku jednej osoby. Ponadto w skład magistratu wchodził również przez mianowanie: kamlarz, pisarz oraz jeden rajca. Wszystkie wymienione funkcje sprawowano dożywotnio. W przyszłości — stwierdzono w wymienionym rozporządzeniu — miały one być obsadzane na podstawie wyborów dokonywanych przez magistraty i zatwierdzane przez władze zwierzchnie, tj. Kamereę. Łącznie wymienieni funkcjonariusze tworzyli tzw. Połączony Magistrat.

Do kompetencji pełnego kolegium magistrackiego należały wszystkie sprawy prawnoustrojowe miasta, w tym szczególnie przywileje i uprawnienia, sprawy granic miasta, przeprowadzenie wyboru urzędników i deputacji, problem długów i zobowiązań miejskich, ustalanie podatków komunalnych itp. Magistrat sprawował nadzór i administracyjno-finansową pieczę nad kościołami, szkołami, szpitalami, zakładami specjalnymi, mianował także duchownych protestanckich i nauczycieli tej konfesji.

Burmistrzowi do spraw policyjnych podlegały wszystkie sprawy administracyjno-gospodarcze i kasowe, a więc ściąganie podatków i wszelkiego rodzaju opłat, jak również rekwizycje, handel, przemysł i rzemiosło, cechy, wystawianie listów urodzenia, zaświadczeń o odbytej nauce zawodu, normowanie miar i wag, nadzór nad targami i jarmarkami, utrzymywanie studni, dróg, ulic i placów łącznie z oświetleniem, sprawy pożarowe, sanitarne i weterynaryjne, wojskowe (zakwaterowanie i kontrybucje, szarwarki i podwozy na rzecz wojska, przeprowadzanie rejestracji poborowych); ponadto wszystkie sprawy związane z porządkiem i bezpieczeństwem publicznym¹².

Wspomniane rozporządzenie z 13 września 1773 r. normowało również sądownictwo miejskie, ustalając zakres jego kompetencji. Obejmowało ono całe miasto z przedmieściami i wszystkimi wiejskimi posiadłościami oraz ich obywateli i mieszkańców. Jurysdykcji miasta podlegały sprawy cywilne, sporne i rozjemcze,

¹¹ GStPK, II HA, Städte Sachen, Stadt Baldenburg, Varia, nr 4, k. 20; Stadt Landeck, Varia, nr 2, k. 8.

¹² M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenzeit*, Danzig 1912, s. 122–123.

testamentowe, opiekuńcze i hipoteczne oraz w pewnym zakresie również karne. Wymiar sprawiedliwości leżał w gestii burmistrza do spraw sądowych¹³.

W Tczewie, Gniewie, Chojnicach, Starogardzie i Świeciu odnotowano dwóch burmistrzów — do spraw sądowych i policyjnych. Wynagrodzenie tych urzędników było zróżnicowane. Roczne uposażenie burmistrza do spraw policyjnych wynosiło w Chojnicach 200 reichstalarów, w Tczewie — 150, w Świeciu — 100, w Gniewie i Starogardzie po 75 reichstalarów. Pensje burmistrzów do spraw sądowych były niższe: w Chojnicach — 120 reichstalarów, w Tczewie — 100, w Świeciu — 50 oraz w Starogardzie i Gniewie — po 75. Burmistrzowie — zarówno do spraw policyjnych, jak i sądowych — otrzymywali dodatkowe świadczenie w postaci wolnego od opłat mieszkania, opału, zwolnienia od podatków miejskich — o łącznej wartości od 10 (Gniew) do 30 reichstalarów (Starogard) w roku.

W Nowem, Pucku, Skarszewach, Człuchowie, Kościerzynie, Białym Borze, Czarnem, Tucholi i Debrznie, ze względu na niskie dochody kasy miejskiej, tylko jedna osoba pełniła urząd burmistrza. Wynagrodzenie wynosiło od 100 (Puck, Skarszewy, Człuchów, Biały Bór, Czarne i Tuchola) do 150 reichstalarów (Debrzno) rocznie. Oprócz pensji urzędnicy ci otrzymywali również różnego rodzaju dodatkowe świadczenia — rocznie od 30 (Nowe) do 10 reichstalarów (Kościerzyna).

Burmistrzowie interesujących nas miast z reguły legitymowali się wykształceniem prawniczym. Wyjątki od tej zasady stanowili: burmistrz Tucholi — absolwent kolegium jezuickiego w Chojnicach, burmistrz Człuchowa — były wachmistrz w pułku huzarów generała Wilhelma Sebastiana Bellinga oraz burmistrz do spraw policyjnych w Chojnicach — były oficer wojska pruskiego.

Jak wspomniano w skład magistratu wchodził również pisarz, kierujący kancelarią magistracką. W omawianych miastach większość z nich ukończyła studia prawnicze. Ich roczne wynagrodzenie wynosiło od 50 (Człuchów) do 150 reichstalarów (Chojnice). Podobnie jak burmistrzowie, korzystali z dodatkowych świadczeń — od 15 do 30 reichstalarów rocznie. Część pisarzy miejskich pełniła dodatkowe funkcje, np. w Czarnem i Gniewie byli poborcami podatku serwisowego, za co otrzymywali dodatkowe wynagrodzenie: w Gniewie 45 reichstalarów, w Czarnem — 20.

Finansami miejskimi kierowali kamlarze. Zobowiązani oni byli wnieść kaucję jako zabezpieczenie przed ewentualną defraudacją czy stratami finansowymi. Jej wysokość wynosiła od 200 (Puck, Skarszewy) do 500 reichstalarów (Nowe). Roczne wynagrodzenie kamlarzy omawianych miast wynosiło: w Chojnicach 150 reichstalarów, w Gniewie — 100, w pozostałych było znacznie niższe — od 40 do 70 reichstalarów. Ponadto korzystali z niewielkich dodatkowych świadczeń o łącznej wartości od 2 do 6 reichstalarów.

Oprócz wyżej wymienionych urzędników, w skład magistratów badanych miast wchodziło po dwóch rajców. Z reguły sprawowali oni nadzór nad cechami funkcjonującymi w mieście, rolnictwem miejskim bądź czuwali nad zabezpieczeniem miasta przed pożarami. Nie otrzymywali wynagrodzenia za sprawowane funkcje. W niektórych miastach powierzano im dodatkowe czynności, np. w Chojnicach rajca Joann Laurentius Goede, z zawodu aptekarz, oprócz odpowiedzialności za

¹³ *Ibidem*, s. 107–108.

bezpieczeństwo pożarowe miasta sprawował nadzór nad Kasą Ubogich, za co otrzymywał rocznie 33 reichstalary i 33 grosze. W Starogardzie jeden z rajców kierował Urzędem Pożarowym — z rocznym uposażeniem w wysokości 40 reichstalarów. W Białym Borze, Tucholi i Debrznie tamtejsi rajcy sprawowali urząd poborcy podatku serwisowego¹⁴, z rocznym uposażeniem w dwóch pierwszych miastach — po 12, w Debrznie — 28 reichstalarów.

Odmienne przedstawiała się organizacja władz miejskich w Lędyczku i Wejherowie. W Lędyczku — zapewne ze względu na niewielką liczbę mieszkańców — władze miejskie reprezentowane były wyłącznie przez burmistrza. Obok funkcji policyjnych pełnił on również obowiązki pisarza miejskiego i kamlarza. Jego roczne wynagrodzenie wynosiło 120 reichstalarów. Funkcje sędownicze w tym mieście piastował sędzia domenalny.

Wejherowo było miastem prywatnym — do miesiąca lipca 1774 r. było własnością Ignacego Przebendowskiego, a następnie generała wojsk pruskich Józefa Przebendowskiego, po jego śmierci w 1775 r. — wdowy Bernardyny von Kleist¹⁵. Od 1773 r. w mieście nie obsadzono stanowisko burmistrza (który miał sprawować również urząd pisarza miejskiego), bowiem — jak twierdził rajca podatkowy Bohlius — właściciel nie wyrażał zgody na przeprowadzenie wyborów do magistratu. Okrojone wejherowskie władze miejskie w 1778 r. składały się z kamlarza (który jednocześnie prowadził kancelarię miejską) i dwóch rajców. Funkcję kamlarza sprawował miejscowy kupiec Goehrke, który otrzymywał z tego tytułu z kasy miejskiej rocznie 50 reichstalarów. Rajcy magistracy nie otrzymywali wynagrodzenia z racji pełnionych funkcji.

Obok wymienionych najważniejszych godności, w omawianych miastach istniały także inne urzędy i funkcje, obejmujące poszczególne gałęzie administracji i gospodarki miejskiej, np. kasy ubogich, urzędy pożarowe, kasy polowe. Niemal we wszystkich miasteczkach odnotowano kasjerów kamlarii, woźnych magistrackich, stróży nocnych, wachmistrzów (*Stadtwachmeister*). Te ostatnie stanowiska — zgodnie ze wspomnianym rozporządzeniem z 1773 r. — powierzano inwalidom wojennym i byłym podoficerom armii pruskiej. W miastach, które posiadały lasy komunalne, zatrudniano borowych (*Waldknecht*). W Gniewie odnotowano także dozorcę studni i pomp, sprzętu gaśniczego, konserwatora zegara miejskiego¹⁶.

Liczba urzędów i funkcji w poszczególnych interesujących nas miastach była różna i zależała od wielkości miasta i jego funkcji gospodarczych.

¹⁴ Podatek ten przeznaczony na częściowe finansowanie kwaterunków wojskowych uiszczali obywatele i mieszkańcy miast; pobierano je od domów mieszkalnych, parcel miejskich i ogrodów, od warzenia piwa (2 grosze od każdego korca słoju), wypieku chleba (2 grosze od korca mąki pszennej i 6 fenigów od korca mąki żytniej), uboju (od wołu — 5 groszy, krowy 4 grosze, cielaka — 1 grosz i 6 fenigów, owcy — 1 grosz, wieprza — 3 grosze) oraz od uposażenia urzędników miejskich i państwowych. Uzyskane sumy odprowadzano do kasy państwowej, np. w roku obrachunkowym 1775–1776 wpływy z tego tytułu w niewielkiej Kościerzynie wyniosły 166 reichstalarów — zob. APGd, 506, nr 694, s. 43–44.

¹⁵ *Historia Wejherowa*, red. J. Borzyszkowski, Wejherowo 1998, s. 104–105.

¹⁶ GStPK, II HA, Städte Sachen, Stadt Mewe, Sect, II, Kämmerer-Bediente, nr 1, 2, 4.

Finanse

Sporo miejsca ankieta poświęca finansom miejskim. W analizowanym 1777 roku prawie wszystkie miasteczka pomorskie (z wyjątkiem Łędaczką i Wejherową) obciążone były długami. Największe długi ciążyły na Chojnicach (ponad 27 tys. reichstalarów), Gniewie (nieco powyżej 12 tys. reichstalarów), Debrznie (blisko 9 tys. reichstalarów), Tczewie i Świeciu (ponad 6 tys. reichstalarów). Zadłużenia te powstały głównie w związku z wydarzeniami politycznymi lat 1768–1772, tj. konfederacją barską i rozciągnięciem pruskiego kordonu sanitarnego gen. Wilhelma Sebastiana Bellinga na teren Prus Królewskich. Na przykład w 1770 r. wydatki Gniewu na rzecz konfederatów pomorskich wyniosły 10 738 florenów, z kolei z rozkazu gen. Bellinga w okresie od 1 października 1771 r. do końca września 1772 r. zmuszono władze miejskie do dostarczenia do wojskowych magazynów pruskich w Chojnicach 199 korców żyta, 659 korców owsa, 1587 wiązek siana i 3558 wiązek słomy¹⁷. Magistrat Gniewu tłumaczył powstałe zadłużenie również niegospodarnością Rady Miejskiej z czasów Rzeczypospolitej. Rada Miejska Chojnic jesienią 1769 r. przekazała na rzecz konfederatów 500 florenów¹⁸, zaś pułk huzarów gen. Bellinga przerzucony ze Słupska do Chojnic dopuścił się w stosunku do ludności miasta i okolic tak dużych rozbojów i grabieży, że jego dowódca został na kilka lat zdymisjonowany¹⁹. Część długów Pucka — jak wyjaśniał burmistrz — pochodziła jeszcze z 1743 r. w związku z pobytem w tym mieście wojewody lubelskiego Jana Tarły i kasztelana czerskiego Franciszka Rudzińskiego — stronników króla Stanisława Leszczyńskiego.

Sytuację gospodarczą omawianych miast pogarszał fakt, że władze pruskie pozbawiły części ich dawnych dochodów, m.in. akcyzy pobieranej odtąd przez państwo. Ogół mieszkańców obciążono uciążliwymi podatkami na rzecz państwa, np. gruntowym i serwisowym. Ograniczone dochody miejskie uzupełniane były dotacjami rządowymi z tzw. funduszu interwencyjnego (*Kompetenzgeld*) — wypłacanymi według uznania władz zwierzchnich i nieregularnie.

Po przejściu przez Prusy, miasta wraz z autonomią straciły również samodzielność finansową. Kamlarz miejski zobowiązany był do opracowania preliminarza budżetowego, który mógł być realizowany dopiero po uzyskaniu akceptacji rady podatkowego i urzędników Kamery Wojny i Domen w Kwidzynie. Na wydatkowanie każdej, nawet najmniejszej, sumy musiano uzyskać zgodę władz zwierzchnich. Narzucenie miastom pruskiego systemu finansowego oznaczało jednak nie tylko utratę samodzielności, ale również porządkowało i czyniło dotychczasowy system bardziej przejrzystym. Warto przypomnieć, że oddanie w dzierżawę gruntów, urządzeń i obiektów komunalnych mogło nastąpić wyłącznie w wyniku publicznych przetargów.

¹⁷ A. Groth, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1466–1772)*, (w:) *Dzieje miasta Gniewu do 1939 roku*, red. B. Śliwiński, Pelplin 1998, s.114–115.

¹⁸ A. Groth, *Czasy Rzeczypospolitej szlacheckiej*, (w:) *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2003, s. 119.

¹⁹ Z. Szultka, *W państwie brandenbursko-pruskim (1648–1806)*, (w:) *Historia Słupska*, red. S. Gierszewski, Poznań 1981, s. 238.

Tabela 2.

Finanse małych miast pomorskich w roku budżetowym
1776–1777 (w reichstalarach)^a

Miasto	Wpływ	Wydatki	Stan kasy	Zadłużenie
Czarne	985	552	433	1873
Chojnice ^b	3454	3425	29	27374
Biały Bór	880	910	-30	2266
Człuchów	466	290	176	603
Debrzno	1980	1922	58	8966
Lędzyczek	739	587	152	–
Tuchola	774	321	453	1833
Puck	731	486	245	1208
Wejherowo	312	372	-60	–
Kościerzyna	739	407	332	b.d.
Skarszewy	964	732	232	1120
Starogard	2002	1137	865	5866
Tczew	3227	2651	576	6055
Gniew	2447	1408	1039	12088
Nowe	2626	1816	810	2145
Świecie	2199	1294	905	6772

Objaśnienie: ^a — rok budżetowy trwał od święta św. Trójcy do tegoż święta w roku następnym;

^b — budżet z roku 1777–1778 wraz z nadwyżką budżetową 1469 reichstalarów z roku poprzedniego;

– (kreska) — zjawisko nie występuje; b.d. — brak danych.

Źródło: GStPK Berlin, II HA, Städte Sachen, Stadt Hammerstein, Varia, nr 4; Stadt Tuchel, Varia, nr 1; Stadt Pr. Friedlandt, Varia, nr 2; Stadt Neuenburg, Varia, nr 1; Stadt Putzig, Varia, nr 1; Stadt Schöneck, Varia, nr 2; Stadt Schlochau, Varia, nr 2; Stadt Schwetz, Varia, nr 2; Stadt Landeck, Varia, nr 2; Stadt Neustadt, Varia, nr 2; Stadt Neustadt, Varia, nr 2; Stadt Behrendt, Varia, nr 2; Stadt Conitz, Varia, nr 7; Stadt Stargardt, Varia, nr 5; Stadt Baldenburg, Varia, nr 4; Stadt Dirschau, Varia, nr 2; Stadt Mewe, Varia, nr 7.

Jak wynika z powyższej tabeli, dochody omawianych miast były silnie zróżnicowane i wahały się od 312 (Wejherowo) do 3454 reichstalarów (Chojnice). Niskie dochody (poniżej tysiąca talarów) odnotowano w większości (9) badanych miast. Wydatki (poza Białym Borem i Wejherowem) nie przekraczały dochodów kas miejskich. Miasta dysponowały nadwyżkami budżetowymi, niekiedy — jak Gniew, Starogard, Świecie, Nowe — znacznymi.

Przyjrzyjmy się bliżej budżetowi Chojnic z roku budżetowego 1777–1778, miasta o największym dochodzie spośród małych miast pomorskich.

Nadwyżka budżetowa z roku budżetowego 1776–1777 wynosiła 1469 reichstalarów. Rzeczywiste dochody miasta w roku 1777–1778 wynosiły 1536 reichstalarów. Składały się na nie głównie subwencje rządowe (40% ogółu wpływów), dochody z dzierżawy gruntów komunalnych, dwóch folwarków, karczmy, wyszynku wina i miodu pitnego, opłat targowych i jarmarcznych oraz czynsze od gruntów mieszczańskich, parcel, stodół, spichlerzy, użytkowania łąk i kramów komunalnych, a także dochody z miejskiej cegielni i wapiennika (łącznie 56% ogółu przychodów).

Na pozostałe 4% ogółu wpływów złożyły się sumy z kar i grzywien oraz odsetki od udzielonych przez miasto kredytów.

Wydatki kasy miejskiej wynosiły 1617 reichstalarów. Najwyższy w nich udział miały podatki na rzecz państwa (57,5% ogółu wydatków) oraz płace urzędników i służb miejskich (30,1%). Oprócz członków magistratu z kasy miejskiej opłacano: dwoje sług magistrackich (po 48 reichstalarów rocznie), dwóch stróżów nocnych (po 24 reichstalary), strażnika leśnego (15 reichstalarów), dwie akuszerki (po 2 reichstalary i 45 groszy), ewangelickiego inspektora kościelnego (115 reichstalarów), rektora szkoły ewangelickiej (60 reichstalarów), konrektora (60 reichstalarów), organistę (16 reichstalarów i 60 groszy) oraz katolickiego proboszcza (33 reichstalary i 30 groszy). Odsetki od długu miejskiego pochłonęły 119 reichstalarów i 15 groszy (7,4% ogółu wydatków). Niewielką kwotę (1,4% ogółu wydatków) przeznaczono na koszty administracyjne.

W omawianym roku budżetowym wydatkowano również wspomnianą wyżej nadwyżkę budżetową: 708 reichstalarów pochłonęła budowa karczmy na przedmieściu, 233 — przeznaczono na remont cegielni komunalnej, a 43 reichstalary kosztował pomiar gruntów miejskich i drobne remonty. Udzielono również kredytów magistratom Debrzna (600 reichstalarów) i Człuchowa (55 reichstalarów). Na kolejny rok budżetowy w kasie miejskiej pozostało 29 reichstalarów i 47 groszy²⁰.

Odmienne kształtował się budżet rzemieślniczego miasteczka Czarne. W roku budżetowym 1777–1778 kasa miejska dysponowała nadwyżką budżetową w wysokości 433 reichstalarów. Przychody w tymże roku wynosiły 326 reichstalarów, wydatki — 331.

Na wysokość dochodów miejskich wpływ miały przede wszystkim sumy uzyskane z dzierżawy gruntów i urzędzeń komunalnych, w tym dwóch folwarków (78,8% ogółu wpływów). Opłaty i kary sądowe przyniosły 38 reichstalarów, tj. 11,7% ogółu dochodów. W omawianym roku miasto nie otrzymało subwencji rządowych.

W wydatkach największy udział miały płace urzędników magistrackich i służb miejskich (57,8% ogółu wydatków) oraz obsługa długu (26,0%). Koszty administracyjne pochłonęły 7,6% wydatków. Na remonty urzędzeń komunalnych przeznaczono zaledwie 15 reichstalarów, tj. 4,6% ogółu wydatków. W kasie pozostało 427 reichstalarów i 72 grosze²¹.

Również w rolniczej Tucholi główną pozycję wydatków miejskich stanowiły płace urzędników magistrackich i służb miejskich (54,5% ogółu wydatków) oraz spłata odsetek od zaciągniętych kredytów.

Podobnie kształtowała się struktura dochodów i wydatków w Kościerzynie w roku budżetowym 1774–1775. Na wysokość dochodów miejskich wpływ miały przede wszystkim sumy uzyskiwane z dzierżawy gruntów i urzędzeń komunalnych (49,3% ogółu dochodów), a także subwencje rządowe (40%). Tak było i w innych latach, np. w roku budżetowym 1773–1774 opłaty z najmu i dzierżaw stanowiły 49,0%, subwencje rządowe — 34,2% ogółu przychodów miejskich; w roku budżetowym 1776–1777 odpowiednio 33,5% i 34,2% ogółu przychodów. W wydatkach w roku budżetowym 1774–1775 największy udział miały udział płace urzędników magistrackich i sług

²⁰ GStPK, II HA, Städte Sachen, Stadt Conitz, Varia, nr 7, k. 20.

²¹ GStPK, II HA, Städte Sachen, Stadt Hammerstein, Varia, nr 4, k. 15.

miejskich (48,1%) oraz spłata długu (41,0%). Koszty administracyjne pochłonęły 4,1% wydatków. Na remonty i utrzymanie urządzeń komunalnych przeznaczono zaledwie 3,7% ogółu wydatków²².

Struktura dochodów i wydatków według preliminarza budżetowego Debrzna na rok budżetowy 1774–1775 przedstawiała się następująco: dochody z czynszów, najmu i dzierżawy gruntów, lokali i urządzeń komunalnych stanowiły 67,9% ogółu przychodów; subwencje rządowe — 29,6%. W wydatkach największy udział miały płace urzędników i sług miejskich (39,8%) oraz obsługa długu (31,8%). Przewidywano, że podatki pochłoną 5,9%, koszty administracyjne — 8,5%; na remonty i utrzymywanie urządzeń komunalnych przeznaczono 14% ogółu wydatków. Preliminarz przewidywał budżet zrównoważony. Dochody w wysokości 1296 reichstalarów były równe wydatkom²³.

Analiza struktury budżetów Chojnic, Czarne, Tucholi, Debrzna i Kościerzyny wskazuje, iż dochody tych miast pochłaniane były przede wszystkim przez płace urzędników wraz z kosztami administracyjnymi oraz obsługę zadłużenia. Na poważniejsze remonty i inwestycje komunalne nie wystarczało środków. Można je było podjąć w przypadku skumulowania nadwyżek budżetowych lub uzyskania odpowiednio wysokich subwencji rządowych.

²² APGd. 506, nr 420, s. 19; nr 421, s. 5–18; nr 422, s. 12–13.

²³ GStPK, II HA, Städt. Sachen, Stadt Pr. Friedland, Varia, nr 2, k. 16.

